

УДК 811.111'221:81'221

ББК 81.2 англ.–5

СЕМІОЗИС НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗНАКІВ КОМУНІКАЦІЇ

СЕРЯКОВА І. І.

Київський національний лінгвістичний університет

Статтю присвячено вивченню семіозису невербальних знаків комунікації на прикладі соматикону англомовного дискурсу. Соматикон витлумачено як прагматично зумовлений варіативний комплекс невербальних знаків комунікації, парадигматичні й синтагматичні відношення яких утворюють семіотичний простір тілесності дискурсивної практики. У термінах семіології з позицій лінгвосеміотичного підходу висвітлено первинний і вторинний невербальний семіозис у межах невербального каналу зв'язку. Представлено цілісну семіотичну модель соматикону в генезисному, когнітивному і комунікативному планах.

Ключові слова: невербальний семіозис, соматикон, невербальний знак комунікації, невербальний канал зв'язку, англомовна дискурсивна практика

The paper deals with the study of semiosis of non-verbal signs on the example of somaticon of English discourse. Somaticon is viewed as a pragmatically motivated variety of nonverbal signs of communication the paradigmatics and syntagmatics of which favor the formation of the semiotic corporality space of the discursive practice. A comprehensive theory of the nonverbal primary and secondary semiosis within the non-verbal communicative channel is formulated in the insights of semiology and lingual-semiotic approach. The paper offers a distinctive semiotic description of somaticon in genesis, cognition and communication elucidation.

Key words: nonverbal semiosis, somaticon, non-verbal sign of communication, non-verbal communicative channel, English discursive practice

Антропоцентричний принцип семіотичної взаємодії людини і світу спрямовує наукові пошуки сьогоденної лінгвістики на розгляд проблемних питань **невербального семіозису** [7; 16], насамперед, пов'язаних із тим, як невербальна семіотична діяльність людини синтезує фрагменти дійсності за допомогою когнітивних операцій [9], створюючи складні семіотичні системи комунікації; як внутрішній світ людини набуває тілесного вираження [3; 4; 22], а емоції екстеріоризуються у просторі дискурсивної практики [5; 17; 18]; як спостерігач семіологізує (усвідомлює, інтерпретує) жести, пози, міміку, тон голосу людей [3; 8; 14; 16].

У сучасній семіології під впливом класичних положень про інтерпретанту знака Ч. Пірса, Ч. Морріса, Р. Якобсона склалося декілька напрямів, у фокусі уваги яких перебуває феномен невербального семіозису. Серед них біосеміотичний напрям, який трактує інтерпретацію невербальних явищ через терміни глобальних систем спілкування людських організмів [19], репрезентціоністський напрям, що досліджує невербальний семіозис поряд із вербальним на основі когнітивної взаємодії багатьох типів інтерпретант [7, с. 36], психосеміотичний напрям, який стосується сфери візуальної психосеміотики, зорієнтованої на інтерпретацію зовнішності суб'єкта спілкування. Останнім часом виокремився також лінгвосеміотичний напрям, у якому невербальні дії витлумачуються як знаки [3; 5; 8; 17; 18], що репрезентують процеси первинного і вторинного семіозису [11, с. 15; 15, с. 23; 16, с. 37], інтерпретація яких відбувається в дискурсі.

У межах ідеології **лінгвосеміотичного напрямку** актуальними є студії, спрямовані на вивчення тілесності [2; 3; 5], тілесного простору [14], тілесної діяльності [16]. У зв'язку з цим у лінгвістиці з'являється новий об'єкт досліджень – **соматикон** – семіотичний простір тілесності, що дає змогу особистості засобами невербальної семіотики (жестами, позами, голосом, стилем і кольором

одягу тощо) репрезентувати її життєвий і ментальний світ [14; 16]. Теоретичне обґрунтування соматикону як лінгвокогнітивної і дискурсивної сутності, пов'язаної з мовною особистістю, узгоджується з антропологічними положеннями щодо врахування “тілесного” і “духовного”, з інтеграційною теорією пізнання, що виходить із першочергової ролі емоцій і тіла в когнітивних процесах, з ідеями і висновками невербальної семіотики [3; 8; 16; 22], когнітивної емотіології [1], критичного аналізу дискурсу [6; 13; 23], розвідками семіозису та глотогенезу [10; 12; 15; 20; 21].

Актуальність теми статті зумовлена загальною спрямованістю лінгвістичних студій на вивчення всіх лінійно й нелінійно пов'язаних семіотичних підсистем процесу людського спілкування, зокрема невербальних. Згідно з інтегративними тенденціями розвитку лінгвістики звернення до питання семіозису невербального знака в англomовному дискурсі крізь призму його когнітивних і дискурсивних характеристик дає змогу пояснити загальні генезисні чинники поліфункціональної навантаженості соматикону.

Мета статті полягає у висвітленні процесів і результатів невербального семіозису у когнітивному і комунікативному аспектах.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що соматикон дискурсивної практики створюється невербальним семіозисом первинного (невербальний знак) і вторинного (номінація невербального знака) рівнів. Невербальні знаки є еволюційним виявом когнітивної здатності людини, маркером її сенсомоторного інтелекту. Генеза невербального знака зумовлює його регулярне застосування у спілкуванні, природну функціональну узгодженість зі знаками вербальної комунікації, різноплановість семіозису соматикону як прагматичного складника семіотичного простору комунікативної взаємодії. Експресивний і функціонально-комунікативний потенціал невербального знака базується на явищі органічної і поведінкової саморегуляції організму, що актуалізується як у вмотивованому вияві окремої сенсомоторної дії мовця, так і у прагматично спрямованій регуляції стилю дискурсивної практики.

Здатність людини освоювати світ на сенсомоторному рівні [12], інтерпретувати речі й явища як знаки засвідчує, що процес розуміння тілесної активності є інференційним, що потребує семіотичної, інтерпретаційної компетентності людини [9]. У генезисному, історичному й лінгвокультурному контекстах сукупність тілесних виявів вибудовується в особливу знакову систему **невербальної комунікації** [8; 11; 14; 15; 16; 22]. При цьому відбувається не тільки семіотичне наповнення й розуміння тілесних виявів, а й їх зміни в комунікативному процесі під впливом конвенцій, норм поведінки, прийнятих у певному лінгвокультурному соціумі.

У сучасній лінгвістиці зростає дослідницький інтерес до питань **тілесності**, відбувається “корпоральний поворот”, за термінами О. О. Залевської, що полягає в поширенні семіотичного принципу взаємодії людини й оточення на сферу комунікативного буття, розумінні комуніканта як явища “символічного”, визнанні ролі невербальних сигналів у глотогенезі, віднесенні невербаліки до царини лінгвосеміології й дискурс-аналізу.

Лінгвістичний інтерес до тілесного способу комунікації стимулюється творчою співпрацею психологів, антропологів, фізіологів і когнітологів, спільні зусилля яких привели до важливих висновків про те, що невербальні засоби є “рудиментами спілкування” [2], а міміка і жести виступають стереотипними показниками емоцій [5; 17]. Своєрідність артикуляції та звучання голосу людини втілюють у мовленнєвому акті не тільки індивідуальні ознаки, властиві мовцеві певної статі й віку, а й його комунікативні наміри, де жести й вирази обличчя виявляють соціальну специфіку [8] у різних лінгвокультурах. На сьогодні вже апробовані різні методики вимірювання експресії жестів, голосу, міміки у процесі виразу емоцій [18], створені анатомічні системи кодування м'язів обличчя, проведені фізіологічні, нейрологічні й психологічні експерименти. Сучасний рівень розробки когнітивного підходу дав змогу вченим дійти висновку щодо органічної зумовленості існування в пам'яті сенсомоторних концептів, сумісності сенсорної, моторної і мовної інформації у концептуальній картині світу [21]. Невербальні

знаки тісно пов'язані з процесами вищої нервової діяльності людини і тому можуть кваліфікуватися як специфічні сигнали інтелектуального й емоційно-психологічного стану мовців [18; 22].

Виконані дослідження психофізіологічної, психолого-комунікативної, комунікативно-прикладної і номінативно-дискурсивної тематики в галузі невербальних засобів комунікації свідчать про те, що накопичені результати досягли того ступеня, коли назріла необхідність систематизації знань і виділення в межах когнітивно-дискурсивної парадигми окремого напрямку, який вивчає “невербальну поведінку” [11], “невербальну семіотику” [8] з позицій сучасної лінгвістики. Такому напрямку запропоновано назву **невербалістика** [16], що належить до лінгвістики мовлення у розумінні Ф. де Соссюра, центром якої є людина в комунікативній формі буття. Невербалістика – це лінгвістична наука про несловесне знакове самовираження і комунікативну поведінку людини / мовної особистості в різних дискурсивних практиках. Об'єктом дослідження невербалістики є **невербальний знак / номінація невербального знака** як компонент підсистем невербаліки (паралінгвістичної, кінесичної, проксемної тощо) або як одиниця семіотичного простору дискурсу – соматикону (термін О. А. Романова і Ю. О. Сорокіна) [14]. В авторському розумінні **соматикон** є прагматично зумовленою сукупністю невербальних знаків комунікації та їхніх номінацій, парадигматика й синтагматика яких утворюють семіотичний простір тілесності дискурсу.

Центральною проблемою невербалістики є виявлення специфіки семіозису невербального знака, що охоплює когнітивний і комунікативний аспекти знакопородження та знаковприйняття в усній і писемній формах мовлення. Висновок про те, що в центрі комунікативного акту перебуває семіотичний простір тілесності людини в його візуальному сприйнятті учасниками комунікації [14], засвідчує необхідність всебічного вивчення семіозису невербального знака як специфічного комунікативного коду у світлі встановлення основних категорій невербальних знаків, що вступають у системні відношення в соматиконі, виконують певні функції і прагматичні завдання в дискурсі.

Когнітивний погляд на невербальний знак в аспекті семіологічних механізмів, пов'язаних із формуванням невербальних навичок у філогенезі й онтогенезі, надав можливість розкрити причини й закономірності узгодженості та функціональної сполучуваності вербальних і невербальних знаків у комунікативному процесі. Ключові антропологічні теорії щодо джерел походження мови й наявності певної періодизації у філогенезі [16, с. 48–53] обґрунтовують висновок про те, що в початковий період виникнення другої сигнальної системи (жести, міміка, дотики, звукові сигнали) сформувало своєрідну систему засобів спілкування. Проаналізовані факти підтверджують висунуту гіпотезу про невербальні сигнали як когнітивні здатності людини, що передують мові й забезпечують еволюцію примітивного, мотивованого знака руху тіла в невербальний знак, комунікативний і конвенційний як за формою, так за змістом. Це дає всі підстави вважати тілесність передмовним дискурсом, який засвідчує розвиток мислення і генезисно закріплює за рудиментами спілкування когнітивну та функціональну роль у дискурсі.

Невербальні концепти входять до архітектури когніції у формі трьох типів невербальних структур – **генетичних, підсвідомих і свідомих**. Вони містяться в тій частині концептуальної картини світу людини, яка називається наївною, де емоції й уявлення людини співвідносяться з певним положенням тіла.

Генетичні структури мають біологічні витоки, є вродженими і спадковими. У роботі їх описано через терміни доктрини вродженості, яка обстоє тезу щодо “спадкового походження основних структур розуму, оскільки вони передують будь-якому набуттю знань із досвіду” [12]. Сенсомоторні позначувальні у вигляді характерного тембру голосу, упізнаваної ходи, прищулювання очей тощо належать до іманентних рис конкретної людини, що позначається

в англійській мові номінаціями на зразок “*his wide smile*”, “*her Japanese voice*”. Наприклад, “*Ah, Sandy!*” *The cooper’s ruddy country-boy face was radiant* (S. Tugow). Генетичні невербальні структури підпорядковуються процесам органічної саморегуляції, які відіграють визначальну роль на всіх рівнях життя – від гена до вищих поведінкових структур.

Когнітивні здатності підсвідомого типу виявляються через безумовні сенсомоторні рефлексії, основною рисою яких є неконтрольованість або незначна контрольованість тілесних виявів свідомістю. *Clive shook his head, as if to rid it of an unpleasant dream. He rubbed his knuckles into his red-rimmed eyes* (F. Durbridge). Сенсомоторні позначувальні підсвідомого типу, як правило, є маркерами емоцій і почуттів, які переживає людина, що уможливають викриття істинності або хибності намірів людини.

Свідомі ж невербальні структури належать до контрольованих, адже представляють наше феноменологічне усвідомлення досвіду або наявності певної інформації стосовно цього досвіду в короткочасній (оперативній) пам’яті. Випадки маніфестації свідомих невербальних побудов включають, до прикладу, вимогливий тон голосу, увічливу посмішку, вказівний жест, іронічну міміку: “*I thought so,*” *Peter smiled stiffly, for effect. “Of course, there were a few problems*” (S. Tugow). “*I couldn’t.*” *She put a hand on her stomach and made a face* (S. Tugow). У “свідомому виконанні” ці невербальні знаки є прагматично навантаженими, характеризують комунікативний стиль поведінки, змальовують потрібний образ і об’єктивують необхідну ілюкативну мету в дискурсивній практиці.

На основі семіозисної тріадичної теорії (об’єкт – репрезентамен – інтерпретанта) Ч. Пірса, уточнення компонента інтерпретанти четвертим складником – інтерпретатором (Ч. Морріс), додавання до семіозисних процесів соціальних і прагматичних параметрів (Д. Мід) у нашому дослідженні доведено, що невербальний знак бере участь у семіозисі [7; 16; 20], містить всі семіотичні складники, щоб функціонувати як комунікативний знак, як засіб вираження думки, емоцій, волевиявлення адресанта, виявляючи нескінченну семіозисність у різних умовах комунікативного середовища.

Розвиваючи в генезисному аспекті ідею сучасної репрезентіоністської семіологічної теорії [7, с. 40], згідно з якою інтерпретанта семіозису співвідноситься з результатом перцептивних процесів, що входять до феноменального або ментального простору, а люди, залучені до дискурсивної діяльності, є спостерігачами, які здійснюють безліч репрезентацій, отримуємо такий висновок: онтологічно невербальні знаки разом зі знаками мовними у просторовому середовищі дискурсивної практики становлять взаємодію багатьох типів інтерпретант (репрезентацій) у контексті інтерактивної поведінки.

Семіозис невербального знака здійснюється в рамках **невербального каналу зв’язку** і репрезентує процес руху смислів, що на полюсі мовця матеріалізуються в репрезентамен невербального знака (наприклад, тон голосу, усмішку), а на полюсі слухача – в інтерпретанту невербального знака, розшифрування якої є результатом сенсорного сприйняття, інтелектуального оброблення й комунікативної компетенції інтерпретатора. Так, з-поміж безлічі можливих інтерпретант тон голосу може сприйматися як “спокійний” або “підозрілий”, а усмішка може інтерпретуватися як “приємна” або “горда”, пор.: “*He was a brilliant man,*” *Sarah said quietly, with a pleasant smile* (D. Steel). “*I already own it,*” *Sarah said with a proud smile. “That was fast,*” *Audrey said suspiciously* (D. Steel).

Методологічно важливим для нашого дослідження є ключове положення лінгвсеміології щодо фундаментальної ролі двох операцій, за Р. Якобсоном, зі знаками різного роду і рівня – **комбінації і селекції**. На матеріалі англійського дискурсу доведено, що в семіозисі невербального модуля в загальній структурі комунікативного акту спостерігається комбінація кількох інтерпретант у площині парадигматики одного знака (наприклад, голосу): *Her voice sounded carefree and relaxed* (D. Fowler); або в синтагматиці різних категорій знаків (наприклад,

голосу і дотику): *She said honestly, keeping a grip on her hand with his frail finger* (D. Steel). Водночас на основі когнітивного висування (J. Fodor) знака-фігури (наприклад, *He raised eyebrows at that* (L. Hamilton), де підняті брови є показником емоції здивування) на фоні потенційних, актуалізованих або неактуалізованих знаків тотожної семантики (як-от: відкритий рот, сплеск руками тощо), у комунікативному акті має місце семіотична операція селекції найбільш релевантного цілям цього акту невербального знака. У наведеному прикладі це знак-здивування (вираз обличчя).

Невербальний семіотичний код обслуговує візуальний, аудіальний і тактильний канали зв'язку. Акти невербального семіозису легко спостережувані в комунікативній діяльності людини, яка осмислює, інтерпретує поведінку оточення, вирази їхніх облич, очей, інтонацію голосу. Сприйняття світу за допомогою того або іншого органу чуття зближує певні тілесні системи людини з її когніцією. Метафора "передавання інформації" становить процес комунікації як рух смислів, що наповнюють **семіотичні вмістища** (жест, погляд, голос тощо) в каналі зв'язку між мовцем і слухачем [16].

Метафора передавання здійснюється в невербальному каналі зв'язку на полюсі слухача, де відбувається сенсорне сприйняття невербальних дій мовця. Сприйняття невербальної поведінки пов'язане з тим, як людина бачить, чує, що спостерігає та як це інтерпретує. Загальна метафора невербального каналу зв'язку містить кілька спеціальних сенсорних метафор: метафору зорового каналу (бачити як), метафору слухового каналу (чути як) і метафору тактильного каналу зв'язку (відчувати на дотик як): *Ann looked up into his face – handsome, dangerous and immensely attractive. Whether the words he spoke were true or not, they could not fail to affect her. Gerald pulled her to him and kissed her gently* (D. Fowler). Із цього випливає, що невербальний канал зв'язку як єдність перцептивного і когнітивного представляє організм у формі цілісної системи процесів передачі та сприйняття смислів у комунікації, об'єктивує інформацію щодо наївної картини світу в термінах предикатів сприйняття, уводить тілесну активність людини в розряд комунікативних знаків, які передають інформацію психологічного, соціального і прагматичного плану.

Комунікативна специфіка невербального знака пов'язана з такими його семіотичними характеристиками, як біологічна детермінованість, фізіологічна раціональність, метафоричність, первинне та вторинне позначування, семіотична комплексність і системна значущість. На ґрунті цих характеристик формуються **універсальні та культурно-специфічні** комунікативні риси соматикону дискурсивної практики. До універсальних рис можна зарахувати те, що невербальний знак є невід'ємним засобом комунікації, породжує особливу функціональну систему, виконує роль емоційного коду, формує конвенційність спілкування, засвідчує соціально-культурну приналежність комунікантів, є контекстуально зумовленим і прагматично навантаженим. Культурно-специфічні риси невербальних знаків соматикону визначаються в термінах міжкультурної невербальної омонімії, коли однакові або тотожні форми жестів і міміки мають різні значення в різних мовних соціумах, та міжкультурної невербальної синонімії, коли для передачі одного й того ж значення використовуються різні форми невербальної поведінки. Неправильне використання та інтерпретація зовнішньо подібних форм невербальної поведінки призводить до комунікативних невдач.

Таким чином, семіозис невербальних знаків, когнітивний аспект яких висвітлювався у статті у термінах метафори передавання, є процесом руху смислів, що матеріалізуються на полюсі мовця в репрезентамен невербального знака, а на полюсі слухача – в інтерпретанту невербального знака, що є результатом сенсорного сприйняття, інтелектуального оброблення невербальний семіозис перетворює тілесність із суто природного явища на атрибут культури і суспільних норм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воробйова О. П. Идея резонансу в лінгвістичних дослідженнях / О. П. Воробйова // Мова. Людина, Світ : До 70-річчя професора М. П. Кочергана : [зб. наук. ст.] / [відп. ред. О. О. Тараненко]. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2006. – С. 72–86.
2. Гомилко О. Є. Метафізика тілесності : Концепт тіла у філософському дискурсі / Ольга Євгенівна Гомилко. – К. : Наук. думка, 2001. – 340 с.
3. Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации / Илья Наумович Горелов. – М. : Наука, 1980. – 104 с.
4. Жаров Л. В. Двадцатилетний опыт изучения проблемы человеческой телесности (Актовая речь) / Леонид Всеволодович Жаров. – Ростов-на-Дону : Изд-во РГМУ, 2001. – 19 с.
5. Изард К. Э. Эмоции человека / Кэррол Э. Изард. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 439 с.
6. Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс / Владимир Ильич Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 476 с.
7. Кравченко А. В. Языковой семиозис и пределы человеческого познания / А. В. Кравченко // Когнитивные исследования языка. – Вып. 3 : Типы знаний и проблема их классификации. – 2008. – М., Тамбов : ИЯ РАН; ТГУ им. Г. Р. Державина, 2008. – С. 37–45.
8. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика : язык тела и естественный язык / Григорий Ефимович Крейдлин. – М. : Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.
9. Кубрякова Е. С. Проблемы представления знаний в языке / Е. С. Кубрякова // Структуры представления знаний в языке. – М. : ИЯ РАН, 1994. – С. 5–31.
10. Моррис Ч. У. Основания теории знаков / Ч. У. Моррис // Семиотика : Антология / [сост., вступ. статья и общая ред. Ю. С. Степанова]. – М. : Радуга, 1983. – С. 37–89.
11. Муzychук Т. Л. Русский невербальный дискурс в языковой системе и речевой деятельности : на материале художественной прозы : автореф. дисс. ... доктора филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык” / Т. Л. Муzychук. – Москва, 2010. – 42 с.
12. Пиаже Ж. Схемы действия и усвоения языка / Ж. Пиаже // Семиотика / [под ред. Ю. С. Степанова]. – М. : Радуга, 1983. – С. 133–136.
13. Почепцов Г. Г. Избранные труды по лингвистике : [монография] / Григорий Григорьевич Почепцов / [сост., общ. ред. и вступ. статья И. С. Шевченко]. – Харьков : Изд-во ХНУ им. В. Н. Каразина, 2009. – 556 с.
14. Романов А. А. Соматикон : аспекты невербальной семиотики / А. А. Романов, Ю. А. Сорокин – М. : ИЯ РАН, 2004. – 253 с.
15. Садченко В. Т. Вторичный семиозис в художественном тексте : автореф. дисс. ... докт. филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык” / В. Т. Садченко. – Владивосток, 2009. – 38 с.
16. Серякова И. И. Невербальный знак коммуникации в англоязычных дискурсивных практиках : [монография] / Ирина Ивановна Серякова. – К : Вид. центр КНЛУ, 2012. – 280 с.
17. Шаховский В. И. О лингвистике эмоций / В. И. Шаховский // Язык и эмоции : [сб. науч. тр.]. – Волгоград : Перемена, 1995. – 247 с.
18. Экман П. Психология лжи / Пол Экман. – СПб. : Питер, 2000. – 272 с.
19. Barbieri M. Is the Cell a Semiotic System? / M. Barbieri // Introduction to Biosemiotics : The New Biological Systems. – Dordrecht : Springer, 2008. – P. 179–209.
20. Eco U. Le signe / Umberto Eco. – Brussels : Labor, 1988. – 180 p.
21. Jackendoff R. S. Semantics and Cognition / Ray S. Jackendoff. – Cambridge : MIT Press, 1993. – 365 p.
22. Kendon A. Language and Gesture : Unity or Duality / A. Kendon // Language and Gesture. – N. Y. : Cambridge University Press, 2000. – P. 184–198.
23. Wodak R. Critical Discourse Analysis at the End of the 20th Century / R. Wodak // Research on Language and Social Interaction. – London : Sage Publications, 1999. – Vol. 32. – P. 185–193.

Дата надходження до редакції 29.11.13